

Almaz HƏSƏNOIZI

*Filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA Folklor İnstitutu, Bakı, Azərbaycan*

E-mail: gonsel_gonsel@yahoo.co.uk

ORCID ID: 0009-0001-8692-2318

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2026.1.63>

TÜRK EPOS YARADICILIĞI VƏ ƏSKİ UYĞUR DASTANLARI

Açar sözlər: uyğur, epos, türk, folklor, kültür

ABSTRACT

TURKISH EPIC CREATION AND OLD UYGUR EPISTLES

It is known that folklore examples are of great importance for understanding the mythological views of ancient people and their way of perceiving the world. In particular, wars fought for survival at different stages of history and other important events have had a serious impact on folk creativity, and the life path of an ethnos turns into an epic and gains the right to live forever. Thus, The Epic of Gilgamesh of the Sumerians (Babylonians), The Iliad and The Odyssey of the Greeks, The Song of Roland of the French, The Nibelungenlied of the Germans, The Kalevala of the Finns, and The Mahabharata of the Indian peoples are undeniable monuments of their rich culture, ancient history, and literature.

Ancient epics “Creation” and “Migration” are considered among the most valuable monuments not only of the Uyghurs, who are living under heavy pressure in the modern era, but of the entire Turkic cultural heritage, and their study remains relevant.

Keywords: Uyghur, epic, Turkic, folklore, culture

РЕЗЮМЕ

ТЮРКСКОЕ ЭПИЧЕСКОЕ ТВОРЧЕСТВО И ДРЕВНЕУЙГУРСКИЕ ЭПОСЫ

Известно, что образцы фольклора имеют важное значение для представления мифологических взглядов древних людей и их способов восприятия мира. Особенно войны, которые велись за выживание на разных этапах истории, а также другие важные события оказывают серьезное влияние на народное творчество, и жизненный путь этноса превращается в эпос, приобретая право на вечную жизнь. Таким образом, “Гильгамеш” шумеров (вавилонян), “Илиада” и “Одиссея” греков, “Песнь о Роланде” французов, “Песнь о Нибелунгах” немцев, “Калевала” финнов и “Махабхарата” индийских народов являются неоспоримыми памятниками их богатой культуры, древней истории и литературы.

Древние эпосы “Сотворение (“Yaradılış”) и “Переселение” (“Köç”) считаются одними из самых ценных памятников не только уйгуров, живущих в современных условиях под сильным давлением, но и всего тюркского культурного наследия, и их изучение сохраняет свою актуальность.

Ключевые слова: уйгур, эпос, тюрк, фольклор, культура.

Uyğur mədəniyyəti və onun tədqiqi tarixi. Xalq yaradıcılığı onun dili qədər mühüm əhəmiyyət kəsb edir, onlar qorunmasa, toplanıb dəyərləndirilməsə, şifahi repertuarda davamlı ifa edilməsə, xatirələrdən silinir, özlərilə birlikdə onu yaradanların tarixini də məchulluğa aparırlar. Lakin, təəssüf ki, Nihad Sami Bannarlının sözlərilə desək, “...türk millətinin nə “İliada”, nə “Şahnamə”, nə də “Kalevala” kimi yazılmış və ya toplanmış bütün dastanı yoxdur... Türklər dastan dövrü yaşamaq və yeni dastanlar söyləməkdən əski dastanları dəyərləndirib toplama-

ğa, bilxassə, özləməyə vaxt tapa bilməmişlər” [Banarlı, 1983:10-11].

Başqa sözlə desək, türklər hər zaman at belində savaşlarda qəhrəmanlıqları, kultürü ilə dastana çevrilmiş, lakin onu yazıya köçürməyə macal tapmamışlar. Zəngin kultürü ilə seçilən türklərin qədim dastançılıq ənənələri olsa da, yazıya alınmadığı üçün onlar ancaq şifahi nitqdə yaşamış, bəzi parçaları və ya məzmunu salnamələrdə, Çin, İran və s. tarixçilərinin əsərlərində mühafizə edilmişdir. Təkcə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir – Göytürklərin yaratdığı “Orxon-Yenisey” abidələri, uyğur mətnləri, Mahmud Kaşğarının “Divani lüğət-it-türk” əsərində verilən folklor örnəkləri elə bir kamil səviyyədədir ki, onların çox qədim ənənələri olan xalq tərəfindən yarandığı şübhə doğurmur. Xüsusilə qədim uyğur mədəniyyətini nəzərdən keçirdikdə heyrət etməyə bilmirsən. Avropalılardan çox-çox əvvəl kağızla, kitabbasma ilə tanış olan, əlifbası, yazı mədəniyyəti, miniatür, heykəltəraşlıq sahəsində özünəməxsus ənənələri olan uyğur türkləri barədə macar alimi professor Laszlo Rasonyi (1899-1984) “Tarixdə türklər” əsərində yazır: “1878-ci ildə Regel səfəri heyəti ilk öncə Taklamakan çölündəki xaraba şəhərlər üzərinə diqqəti çəkdi. 1890-cı ildə isə Bover adlı ingilis zabiti Kuça xarabalarından meydana çıxan və IV yüzildən qalan əlyazmalarını satın aldı. Bir az sonra bütün dünyanın diqqəti buraya çevrildi. Hedinin coğrafi araşdırmaları üzündən ruslardan Kozlovorovski, Oldenburq, ingilislərdən Aurel Stein (1900–1901, 1906–1908, 1913–1916), yaponlardan Otanif, fransızlardan Pelliot (1906–1909) və almanlardan Grünvedel (1902–1903, 1905–1907), V.Le Coq (1904–1906, 1913–1914) heyəti səfərləri muzeyləri dolduran əsərlər gətirdilər. Berlindəki “Museum for Völkerkunde”nin (“Etnologiya muzeyi”nin – A.H.) freskləri, yazıları, heykəlləri bu qəbildəndir. Bu əsərlər və digər qaynaqlar yardımı ilə bu gün uyğur kultürünü təsvir edəcək durumdayıq” [Lasslo, 1988: 108–109].

Uyğur ədəbiyyatının ən əski çağları ilə bağlı Türkiyədə tədqiqatçılar çox qiymətli araşdırmalar aparmışlar. Rəşid Rəhməti Arat “Əski türk şeiri” (1965), Abdulkadir İnan “Türk dastanlarına genel bir baxış” (1954), Zəki Vəlidü Toğan “Orxon yazıları” (1988), “Ümumi türk tarixinə giriş” (1964), Bahaəddin Ögəl “Türk mifologiyası” (I c., 1971), “İslamiyyətdən öncə türk kultür tarixi” (1972), Mustafa Nəcati Səpətçioğlu “Türk dastanları” (1972), Mehmet Fuad Köprülü “Türk ədəbiyyatı tarixi” (1928, 1986), Nihad Sami Banarlı “Uyğurlar və uyğur tarixi” (1962), “Rəsmli türk ədəbiyyatı tarixi” (1987), Əhməd Kabaklı “Türk ədəbiyyatı” (1994), Mehmet Yardımçı “Dastanlar” (1999), Adem Öger “Uyğur türkləri arasında şamanlar və tədavi yontəmləri” (2004), Abdulkəlim Mehmet “Uyğur xalq dastanları” (2006), Gömeç Saadettin Yağmur “Uyğur türk dastanlarında tarixi gerçəklər” (2020) və başqaları ümumi türk ədəbiyyatı tarixi fonunda uyğur dastanları barədə də danışıb, onları təhlilə cəlb etmişlər. M.F.Köprülü, N.Sami Banarlı, Ə.Kabaklı, M.Yardımçı, B.Ögel və başqaları uyğur dastanlarının məzmununu dərc etmiş, uyğurların həyat tərzi, dünyagörüşləri, dini baxışları haqqında onlara istinadən fikir və mülahizələr söyləmişlər.

Azərbaycan mühacirət folklorşünaslığının görkəmli nümayəndələri Əhməd Cəfəroğlu (1899-1975) “Türk qövmləri” (1983) əsərində uyğur ədəbiyyatı və mə-

dəniyyətindən bəhs etmiş, “Cahan ədəbiyyatında türk qopuzu” [“Ülkü” məcmuəsi, № 45, 48] məqaləsində onların musiqiləri barədə məlumat vermiş, hətta bir miniatürə əsasən uyğurlarda qədim dövrlərdə müxtəlif musiqi alətlərinin və orkestrin olması qənaətini də qeyd etmişdir. Ə.Cəfəroğlu uyğur dili ilə bağlı tədqiqatlar aparmış, “Uyğur sözlüyü” (1934–1969) tərtib etmiş, XI əsrdə ilk dilçilik ensiklopediyası yaradan “Divani lüğət-it-türk” əsərinin müəllifi ilə bağlı “Kaşğarlı Mahmud” (1970) əsərini yazmışdır. Ə.Cəfəroğlunun “Əski uyğur türkcəsi sözlüyü” Türkiyədə geniş yayılmış, böyük şöhrət qazanmışdır. Bu kitabla bağlı təkcə bir faktı xatırlatsaq, fikrimizcə, kifayətdir. Əslən fransız olan məşhur türkoloq, uzun illər İstanbul Universitetində və Hamburq Universitetində dərs deyən, əski türk mətnlərinin araşdırıcısı Annemarie von Qabenin (1901-1993) “Türkoloji məqalələr” kitabında Ə.Cəfəroğlunun “Əski uyğur türkcəsi sözlüyü”nün Mustafa Kamal Atatürkə şəxsən təqdim edildiyi [Annemarie, 2019:18] xatırlanır ki, bu, hər kəsə nəsisib ola bilməzdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin senzura sistemi bu sahədəki araşdırmalara qadağalar qoysa da, tədqiqatçılar türk dastanları ilə bağlı araşdırmalar aparmışlar. Vaqif Vəliyev “Azərbaycan folkloru” (1985), Kamil Vəliyev “Dastan poetikası” (1989), Pənah Xəlilov “Türk xalqlarının və şərq slavyanların ədəbiyyatı” (1994), Nizami Cəfərov “Eposdan kitaba” (1999), Azad Nəbiyev “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” (2002), Əli Şamil “Uyğur, qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folklor və ədəbiyyatı” (2011), Ramazan Qafarlı “Əski türk qəhrəmanlıq eposlarının Çin mənbələrindəki qalıqları” (2014) və başqaları qədim türk folklorundan bəhs edərkən, uyğur dastanları barədə tədqiqat aparmış, fikir və mülahizələr söyləmişlər.

Doğrudan da, bu gün ağır basqılar altında yaşayan “uyğurlar türk kultür həyatı baxımından çox önəmlidirlər. Siyasi başarılarından çox, uyğurluq alanındaki fəaliyyətləri ilə tanınan uyğurların kultürləri özlərindən sonra da uzun müddət yaşamışdır” [Tarih, 2000: 46]. Uyğur dastanları bu türk soyunun yaşadığı ağır, keşmə-keşli tarixini özündə əks etdirən ən qədim bəlgələrdən biri kimi çox qiymətlidir.

“Törəyiş” dastanı və onun yaranma dövrü. Bu, türk soyunun ən qədim abidələri hesab edilən “Törəyiş” və “Köç” dastanları uyğurların mifik təfəkkür tərzini, əski düşüncələrini incələmək — öyrənmək baxımından əvəzsiz mənbələrdir. Lakin onları araşdırarkən, ilk növbədə bu xalqın tarixi, qalibiyyət və məğlubiyyətləri müəyyən qədər nəzərdən keçirilməlidir.

Uyğurlarla karluqlar Böyük Hun imperiyasının varisi olan əzəmətli Göytürk dövlətinin yaranmasında mühüm rol oynadılar. VIII yüzilin ortalarında, yəni 744-cü ildə Çinin zəifləməsindən istifadə edərək, uyğurlar müstəqil bir uyğur-türk dövlətini yaratdılar. Uyğur dövlətinə Qutluq Bilgədən sonra oğlu Moyunçur, ondan sonra isə Bögü Kağan hökmranlıq etdi. Məhz Bögü Kağanın iyirmi illik hakimiyyəti bu dövlətin ən inkişaf etdiyi dövr hesab edilir [Güngör, 1989:43].

Bütün türk mədəniyyətinin inkişafına uyğur ədəbiyyatı və kultürü çox ciddi təsir göstərmişdir. Lakin uzunmüddətli daxili və xarici çəkişmələr uyğur dövlətini zəiflədirdi. IX əsrdə – 840-cı ildə isə qırğızlar həmin dövlətin varlığına son verdi-

lər, uyğurların bir qismi Çin (Qansu bölgəsi), bir qismi isə Doğu Türküstan (Turfan və Kaşğar) tərəfində yerləşdilər [Güngör, 1989: 44]. Sonralar uyğur dövlətinin mirası üzərində Qaraxanlılar dövləti yarandı. Məhz zəngin uyğur mədəniyyəti Qaraxanlılar dövründə daha da çiçəkləndi, istər dil-ədəbiyyat, istərsə tarix, dövlətçilik sahəsində çox mühüm əsərlərin meydana çıxması bu dövlətin ümumtürk tarixindəki əvəzsiz mövqeyini əks etdirməkdədir.

Professor Əhməd Cəfəroğlu “Türk qövmləri” əsərində göstərir: “Zatən tarix və klassik ədəbiyyat baxımından da Kaşğar XI–XII yüzil islami dövr türk dili, ədəbiyyatı və ümumiyyətlə, türk kulturu mərkəzediciliyini üzərinə almış, ilk türk dili lüğəti və qrammatikası burada yazılmış, ilk ədəbi şeir və nəsr məktəbləri burada qurulmuşdur [Cəfəroğlu, 1983: 19]. Bu dövrdə yaranan M.Kaşğarlının “Divani lüğət-it türk” kimi ilk türk dilçilik ensiklopediyası, sintaksisə dair “Kitabi cəvahirin nəhv fil-lüğət-it-türk”, Yusif Xas Hacib Balasaqunlunun “Qutadqu-bilik”, Məcdəddin Məhəmməd ibn Adnanın “Türküstan tarixi” və başqa əsərlər əski türk mədəniyyətinin ən qiymətli nümunələri kimi dəyərləndirilir.

Uyğurların əski inanc və təsəvvürlərini, bu etnosun yaranma tarixini, sərgü-zəştlerini poetik dillə ifadə edən “Törəyiş” və “Köç” dastanları ümumtürk ədəbiyyatının tərkib hissəsidir. Folklorşünas-alim, professor Azad Nəbiyev (1945-2012) “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” monoqrafiyasında haqlı olaraq qeyd edir ki: “Göytürklərdə olduğu kimi, uyğur dastan yaradıcılığı dövrü bizim eradan əvvəl birinci minilliyin ortalarında formalaşmış, Göytürklərin tarixi kökü ilə bağlı həqiqətləri özündə əks etdirmişdir [Nəbiyev, 2002: 505].

Məlumdur ki, dünya xalqlarının bir çoxu öz tarixi keçmişi ilə bağlı yaratdığı nümunələrdə əcdadını vəsf etmiş, soy-kökü ilə iftixar duymuş, bəzən dədə-babalərini ideallaşdıraraq, onları qeyri-adi qüvvələrlə bağlamağa çalışmışlar. Görkəmli alim Mirzə Kazım bəy (1802-1870) “Firdovsi əsərlərində fars mifologiyası” adlı məqaləsində göstərirdi: “Müasirlərinin və xələflərinin hissələrini riqqətə gətirmək üçün qədim insanlar öz əcdadlarının ləyaqəti, qəhrəmanlıq və ecəzkarlığı haqqındakı təsəvvürləri şişirtməkdən çəkinməmişlər” [Kazem бек, 1985: 308].

“Törəyiş” dastanı da uyğur etnosunun yaranması ilə bağlı mifoloji düşüncə əsasında meydana gəlmişdir. Onun qısa məzmununa nəzər salaq:

Qədim Hun hökmdarlarından birinin çox gözəl iki qızı olur. Ata bu gözəlliyin yalnız tanrılara layiq olduğunu düşünür. Ölkəsinin şimal tərəfində insanlardan uzaq bir məkanda qala tikdirərək, qızları orada saxlayır. Tanrı boz qurd simasında gəlib qızlarla evlənir. Bu izdivacdən doğulan uşaqlar boz qurd xüsusiyyətləri daşıyırlar. Doqquz oğuz on uyğurlar bu cür çoxalırlar.

Uyğurların “Törəyiş” dastanı digər türk soylarının yaranması ilə bağlı dastanlara çox yaxındır, xüsusilə Göytürklərin “Gök bürü” (“Boz qurd”) dastanı ilə ortaqlar əlamətlər göz qabağındadır. “Göründüyü kimi, əcdad mifizmi ilə bağlı bu süjet, başqa türk xalqlarında olduğu ənənə qəlibinə uyğun olub, hələ mif yaradıcılığı mərhələsində yaranmışdır” [Nəbiyev, 2002: 506].

Boz qurdun türk etnoslarının ən çox tapıldığı totem olması folklorşünaslar tərəfindən qəbul edilmiş bir məsələdir. Professor Vaqif Vəliyev (1924-1998)

“Azərbaycan folkloru” monoqrafiyasında bu barədə yazır: “Türkdilli xalqların qədim dastanlarında qurd və ya Boz qurd xilaskar, türkdilli xalqların hamisi və onların əcdadı kimi təlqin olunur. Dastanların bəzində Boz qurd göylərin iradəsini yerinə yetirir” [Vəliyev, 1985: 41].

Dastanda Tanrının Boz qurd simasında uyğur soyunun yaranmasında iştirakı etnosun öz əcdadını səmavi – kosmoqonik – ilahi bir qüvvə ilə bağlamaq istəyindən doğmuşdur.

Uyğur xalq ədəbiyyatının tədqiqatçısı Əbdülkərim Rəhman (1948-2020) “Uyğur folkloru” əsərində “əski türk qövmləri qurdu totem olaraq bildiyi üçün Gökbörü inancının güclü” olduğunu və bunun təsirlə bir çox ənənələrin meydana çıxdığını qeyd edir: “Ana doğulmuş uşağını qurd dərisi üzərinə oturdardı. Uşaqlara nəzər dəyməsin deyə beşiyinin üstünə və ya boynuna “qurd aşığı” asardılar...

1957-ci ildə Monqolustanın ünlü arxeoloqu Durumcaqlu 570-ci ildə türk kağanı Moyunçurun tikdiyi bir abidə tapmışdır. Bu abidəyə bir ana qurdun və onu əmməkdə olan bir uşağın da rəsmi qazılmışdır” [Rahman, 1996: 11–12].

Sonrakı dövrdə də Boz qurd uzun müddət türklər üçün müqəddəs sayılmış, hətta bəzən övladlarına onunla bağlı adlar verilmişdir (Məs. Baybura – bürü qurd deməkdir). Bunun təsirlə onların qurd ürəkli cəsur, güclü və gözəl olacağına inanmışlar, hətta “ilk türk bayraqlarından biri də altında boz qurd başlı bayraq [Banarlı, 1987:33] olmuşdur. İnanca görə, uyğurlar isə tanrının iştirakı ilə və bir-başə boz qurd simasında müqəddəs ruhdan yarandıqları üçün qutsaldılar. “Törəyiş” məhz bu baxışları ifadə edir.

Sonralar yaranan dastanlarda da oxşar motivə təsadüf edilməkdədir. XIII–XIV əsrlərin abidəsi “Çingiznamə” (“Çingiz xan”) eposu buna misal ola bilər.

“Köç” dastanı və onun verdiyi dərsələr. Uyğurların “Koç” dastanı, demək olar ki, “Törəyiş”dən sonrakı hadisələri əks etdirir. Hətta bəzi tədqiqatçıların fikrincə, hər iki mətn böyük bir uyğur dastanının parçalarıdır [Yardımcı, 1999: 67].

“Köç” dastanı tam şəkildə əldə edilməmişdir. Yalnız Çin və İran mənbələrində onun iki variantının məzmunu verilmişdir. Türk alimi Əhməd Kabaklı (1924-2001) göstərir: “... ən geniş və bir az dəyişik rəvayət İran tarixçisi Cüveyninin “Tarixi cahanguşə” əsərində vardır. Ayrıca ilk dəfə professor Bahaəddin Ögəlın tam tərcümə etdiyi Timur Bukanın adına tikilən çincə bir məzar daşı kitabəsi vardır” [Kabaklı, 1994: 50-51].

Düzdür, bu mənbələrdə tərcümə zamanı əsər dəyişikliyə uğramış, adlar müvafiq olaraq, həmin dillərə uyğunlaşdırılmışdır, lakin dastanı günümüze çatdırdıqları və ilkin məxəz olmaq etibarını ilə çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Professor Azad Nəbiyevin “Azərbaycan xalq ədəbiyyatı” adlı dərsliyində, professor Nizami Cəfərovun “Eposdan kitaba” monoqrafiyasında “Köç” dastanının hər iki variantının qısa məzmununu dərc edilmişdir.

Türk alimi Nihad Sami Banarlı (1907-1974) “Rəsmli türk ədəbiyyatı tarixi” kitabında hər iki variant əsasında dastanın dəqiqləşdirilmiş məzmununu, Bahaəddin Ögəl “Türk mifologiyası”, Mehmet Fuat Köprülü “Türk ədəbiyyatı tarixi” monoqrafiyasında “Köç” dastanının hər iki variantının məzmununu dərc etdirmiş-

dir. Bu məqalədə M.F.Köprülünün monoqrafiyasında verilən “Koç” dastanından istifadə olunmuşdur [Köprülü, 1986: 59–61].

Çin variantının məzmunu belədir: “İdikhu: İdikut uyğur ləhcəsində hökmdar deməkdir və Kau-Çanq hökmdarlarının hamısına bu ünvan verilir. Əskidən bu hökmdarların yurdu Uyğuristanda idi. Orada Holin adlı bir dağ vardı ki, ondan Tuğla və Selenga adlı iki çay çıxardı. Bir gecə oradakı bir ağacın üstünə göydən bir işıq endi. İki çay arasında yaşayan xalq bunu diqqətlə təqib etdilər. Ağacın gövdəsində hamilə bir qadına bənzəyən bir şişkinlik görünürdü. O işıq doqquz ay on gün o şişkinliyin üzərində durdu. Bu müddət bitəndə o şişkinlik yarıldı, içindən beş uşaq çıxdı; o məmləkət əhalisi alıb onları böyütdülər. Bunların ən kiçiyinin adı Buğu xan idi. Çalışma yaşına girər-girməz hər kəsi hökmü altına alaraq hökmran oldu. Otuz ildən çox zaman keçdikdən sonra, Yulun Teqin hökmran oldu. Çinlilərlə bir çox hərblər apardı. Nəhayət, bu hala bir son vermək üçün oğlu Qali Teqin Çin hökmdar ailəsinə mənsub Kiu-lien adlı bir qızı almağa qərar verdi. Bu şahzadə sarayını “Hulin pili poli” yan Xatun dağında qurdu. Bu ətrafda Tanrı dağı ismində bir dağ, güney tərəfində də kiçik dağ şəklində və “Qutlu dağ” adını daşıyan başqa bir qaya vardı. Hulinə Çin səfirləri baxıcıları ilə bərabər gəldilər. Onlar öz aralarında dedilər ki, Hulinin səadəti bu qayaya bağlıdır; bu hökuməti zəiflətmək üçün onu məhv etməli. Bunun üzərinə Teqini taparaq çinlilərlə əqd ediyi bu izdivacın qarşılığı olaraq o qaya parçasının onlara verilməsini istədilər. Teqin razı oldu. Lakin qayanın böyüklüyü yerindən qımıldadılmasına mane olmadı. Qayanın ətrafını odunlarla doldurub atəş verdilər, qayanı yaxşıca qızdırdıqdan sonra üzərinə kəskin sirkə tökərək parçaladılar. Sonra o parçaları arabalara qoyaraq Çinə götürdülər. Bu böyük bir hadisə oldu: məmləkətdəki bütün quşlar, heyvanlar, ağaclar və qayalar, rüzgar və dərələr öz dilləriylə bu qayanın gedişinə ağladılar. Bundan yeddi gün sonra Teqin öldü. Ondan sonra bu məmləkət fəlakətdən qurtulmadı. Xalq əsla rahatlıq üzü görmədi. Çaylar, göllər qurudu, torpaq məhsul verməz oldu. Yulun Teqindən sonrakı hökmdarların bir çoxu sürətlə öldülər. Bunun üzərinə paytaxtlarını Hocaya nəqletməyə (köçürməyə) məcbur oldular və hakimiyətlərini oradan Beşbalığa qədər genişlətdilər” [Köprülü, 1986: 59–60].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, İran tarixçisi Əlaəddin Ata Məlik Çüveyninin (1226-1283) “Tarixi-Cahanguşə” əsərində dastanın uyğur mənbələri əsasında məzmunu verilmişdir ki, bu, Çin variantından qismən fərqlidir:

“Mənbəyini Qaraqorumdan alan Tuğla və Selenqa çaylarının birləşdiyi Qumlancoda bir findıq ağacıyla bir qayın ağacı vardı. Bunların arasında bir dağ vardı; bir gecə o dağın üzərinə göydən bir nur endi. Bu dağ gündən-günə böyüdü. Uyğurlar bu halı görüncə heyrətdə qaldılar. Ədəb və təvazö ilə o tərəfə getdilər. Oradan gözəl musiqi səsləri gəlir və gecələri otuz addım çevrəsində bir nur görünürdü. Nəhayət, doğum vaxtı gəldi, dağda bir qapı açıldı. İçində bir-birindən ayrı beş dairə (otaq — A.H.) və onlarda beş uşaq vardı. Ağızları üstündə asılı bir əmzikkə süd əmirdilər. Xalq və böyüklər onlara fəvqəladə hörmət etdilər. Böyüyünün adı Sunqur Teqin, ikincisinin Kutur Teqin, üçüncüsünün Tunqa Teqin, dördüncüsünün Ur Teqin, beşincisinin Buku Teqin idi. Bunların Allah tərəfindən gəl-

diyinə inanan uyğurlar içlərindən birini hökmdar etməyə qərar verdilər. Buku gözəllik, zəka və ehtiyatda digərlərindən üstün olduğundan onu Xan seçməyə qərar verdilər. Böyük bir şölən edərək onu üsulu üzrə xanlıq taxtına keçirdilər. Cənabıhaqq ona üç qarğa vermişdi ki, məmləkətdə olub-bitəni ona xəbər verirdilər. Bir gecə Buku xan yatarkən pəncərəsindən bir qız girdi. Buku qorxdı. İkinci gecə yenə gəldi; yenə qorxdı. Üçüncü gecə vəzirin təşviqiylə qızla görüşdü. Ağ dağa gedərək orada danışdılar. Bir gecə ağ saqqallı və ağ dəyənəkli bir ixtiyar röyasına girdi. Ona fıstıq şəklində bir daş verərək: “Bu daşı saxladığınız müddətcə dünyanın dörd bucağına hakim olacaqsınız”, — dedi. Buku xana övladlarından biri xilaf oldu. Onun zamanında əhali və bütün vəhşi heyvanların, quşların, hətta uşaqların “Köç! Köç!” deyərək təəssüflə bağırdıqları eşidildi. Bu mənəvi işarət üzərində mövqelərini buraxaraq köç etdilər. Harada durmaq istədilsə, bu səsləri duydular. Nəhayət, (Beş-balığın) olduğu yerə gəlincə səs kəsildi: onlar da orada durdular və beş məhəllə quraraq Beşbalıq adını verdilər” [Köprülü. 1986: 61].

Dastan təkcə uyğurların deyil, bütövlükdə türk xalqlarının qədimdən bu günə qədər qutsal sandığı, müqəddəs bildiyi inanclara söykənir. Əgər “Törəyiş” etnosun əcdad kultu ilə bağlı idisə, onun davamı kimi səslənən “Koç” daha böyük mətləbləri özündə birləşdirir. Dastanda cərəyan edən əhvalat çox düşündürücü və ibrətamiz səciyyə daşıyır: düşməni neytrallaşdırmaq məqsədilə onun qızına evlənmək, bu izdivaca nail olmaq üçün müqəddəs vətən daşının yağışa bağışlanması və nəticədə xalqın fəlakətə düşməsi.

Dastan xaqanın mənşəyinin təsviri ilə başlayır. Onun nəslə Tanrıya bağlıdır, ilahi nurdan yaranmışdır. Lakin o, müqəddəs bir əcdada bağlı olsa da, məmləkətini düzgün idarə edə bilmir. Vətən üçün düşmənlə qarşı-qarşıya savaşımaq, torpağı qorumaq daha şərəflidir. Bu dastanda Qali Tiqin idarəçilikdə səhvə yol verir, ən böyük düşməni Çini neytrallaşdırmaq üçün şahzadə Kiu-lienlə evlənməyi qərara alır. Beləliklə, hiyləgər düşməne fürsət verir. Çin belə məqamdan ustalıqla istifadə edir, xalqın müqəddəs bildiyi qayanı ölkədən aparmağa nail olur.

Uyğur xaqanı ikinci dəfə səhvə yol verərək Vətənin bu qutsal daşını öz məqsədləri üçün düşməne bağışlayır. Beləliklə, bütün məmləkəti fəlakətə sürükləyir, özü isə yeddi gün sonra məhv olur. Bu, dərin bir xalq fəlsəfəsinin ifadəsidir: vətəni qorumayan, onun bir qayasından (daşından — İran variantı) keçən hər bir şəxs yaşamaq haqqını itirir və o, ölməyə məhkumdur, lap tanrı övladı olsa belə! Xaqan qutsal inancları qoruya bilmədiyi üçün özü cəzalanır, xalqı isə faciələrə düşür. Tarixi miladdan öncəyə söykənən bu sənət abidəsi bu gün — XXI əsrdə belə bizə ibrət dərsi verir.

“Köç” dastanı həm də qədim türklərin idarəçilik sistemini öyrənmək baxımından maraqlıdır. Düşməni zəiflətmək üçün “onun bütönlüyünün və yurdsevərliyinin simvolu”nu [Banarlı, 1987] ölkədən çıxarır, milli birliyi sarsıdır. Türklər parçalananda hiyləgər düşməni qüvvətli olur və çirkin niyyətini yerinə yetirir.

Tədqiqatçıların əksəriyyətinin qənaətinə görə, uyğur dastanları gerçəkliklə — həqiqi həyat hadisələri ilə çox səsləşir [Yardımcı, 1999:11]. Professor Saadettin

Yağmur Gömeç “Uyğur türk dastanlarında tarixi gerçəklər” adlı tədqiqatında bu abidələrə məhz həmin istiqamətdə yanaşaraq, belə bir qənaətə gəlir: “...dastanlara baxdığımızda uyğur türklərinin iki çağının izlərini görürük: “Törəyiş”də Böyük Uyğur Kağanlığının ehtişamlı dövrləri. “Köç” dastanında isə düşüncəsizlikləri üzündən gələn fəlakətlər və ana yurdlarını buraxaraq, Asiyanın dəyişik yerlərinə getmələri anladılır” [Gömeç – Itayli.net/uygur-turklerinin-destanlarindaki-tarihi-gercekler.html]. Lakin onlarda əvvəlki dastanlarla bağlı olan, daha əski düşüncə tərzinin – Tanrıçılıq görüşlərinin əlamətləri də özünü göstərməkdədir.

Qədim inanclara görə, yer üzündə türkləri qoruyan (və qorumalı olan) pərilər var, onlar Yer-su (Yer-sub) adlanır. “Ayrı bir anlamda Vətənin timsalları sayılan bu pərilər yurd qutsallığını qoruyan mələklərdir. Bilxassə, bu inanc vətəni çox qudsi görünən türk zehniyyətinin bir aynası kimidir.

Çox gözəl olaraq təsəvvür edilən Yer-sulara kəm gözlə baxanlar çarpılırlar. Dağ, çay, göl, bulaq, ağac, meşə... Bunlar qutsal varlıqlardır, hamısının ruhları var. Çünki onlar “Yer-su” deyilən pərilərin yataqlarıdır” [Kabaklı, 1994: 71].

Məhz bu şamanist baxışların izləri “Köç” dastanında görünməkdədir.

Dastanın əsas məzmunu Holin adlı dağdan mənəbə götürən Tuğla və Selengə çayları arasında yerləşən bir məmləkətin həyatında baş verən hadisə üzərində qurulmuşdur. Dağ qədim türklərin tapındığı, müqəddəs saydığı atributlardan biridir. Bu məmləkətdə yaşayan xalqın səadəti, birliyi, yurdsevərliyi isə Tanrı dağı (Tyanşan dağına belə demişlər) yaxınlığındakı müqəddəs qayaya bağlıdır.

Uyğur tədqiqatçısı Əbdülkərim Rəhman “Uyğur folkloru” əsərində dağların müqəddəsliyinə bu etnosun inancları ilə bağlı yazır: “Yer və su ruhlarının ən önəmli təmsilçisi dağdır. Əski dağların yüksək, heybətli görünüşü adamlarda iki çeşid görüşü ortaya çıxarmışdır. Birincisi, dağ – tanrıların yoludur. O, ilahi gücə malikdir. İkincisi, dağlar xəyali ruhların məskənidir. İştə bu görüşlərdən yola çıxaraq dağları qutsallaşdırmışlar” [Rəhman, 1996:136]. “Köç” dastanının İran variantı xüsusilə bu fikrin düzgünlüyünü əks etdirir.

Bu görüşlərin izlərinə sonrakı dastanlarda da təsadüf edilməkdədir. Belə ki, folklorşünas-alim Bəhlul Abdulla (1940-2011) “Kitabi-Dədə Qorqudun poetikası” adlı əsərində eposda tez-tez verilən “Qara dağın yıxılmasın” alqış-duasından bəhs edərkən, maraqlı doğuran mülahizələr irəli sürür: “Qara dağın yıxılmasın” alqış – duasının əksi, sözsüz ki, “dağın yıxılmasın” qarğışıdır. Əgər belə bir iş olarsa, yəni dağ yıxılırsa, uçularsa, deməli, el, oba, daha geniş anlamda dövlət də dağılar. Bu görüş birbaşa Oğuzlara bəlli, doğma olan uyğur törəyiş əhvalatları ilə bağlı məsələdir” [Abdulla,1999:22].

“Köç” dastanında mavi işıqdan — nurdan yaranan qutsal övladlar Çin variantında ağacdən doğulurlar. “Ağac — yaxud Dünya ağacının əcdad kultu şəcərəsinin başlanğıcı müxtəlif mif formulalarında yaşamaqdadır” [Nəbiyev, 2002:167].

Göytürklərin “Oğuz Kağan” dastanında da Oğuzun sevib-evləndiyi qızlardan biri ağac koğuşunda, digəri isə işıq seli altında təsvir edilir. Bütün müqəddəs övladlar ilahi nurdan — işıq selindən yaranırlar. “Qutsal övladların doğulması üçün nur — işıq seli aylarla ağacın üzərinə düşür və otuz addımlıqdan belə gecə-

lər görünür. Qeyd edək ki, “Köç” dastanının İran variantında mani dininin izləri daha qabarıq görünür. Həmin xüsusiyyətləri aydınlaşdırmaq üçün Cüveyninin “Tarixi Cahanguşə” əsərində verilən variantın bəzi məqamlarını xatırlamaq lazımdır. Bu variantda Tuğla və Selenqə çayları arasında iki — findıq və qayın ağacları arasında bir dağ yaranır və ondan qutsal uşaqlar doğulur. (Su, dağ, ağac kultu burada da özünü göstərir). Xaqan olan Buğu xanın röyasına tez-tez ilahi qız gəlir və elə yuxuda ikən bir ixtiyar ona tilsimli daş bağışlayır. Yəni artıq qutsal qaya burada tilsimli daşla əvəz edilmişdir. “Professor F.Köprülü Güveyni tarixinin “Köç” dastanı arasında anlatdığı bu vəqədən bizzat uyğur dastanında əks etmiş manihist cizgilər görməkdədir. Buna görə dastanda adı keçən “iki ağac” Maninin “İki kök” və ya “İki umdə” adlı əsərində tərif edilən iki ağacın təqlididir.

Buğu xanın röyasına girən qız şəklindəki ilahi nur da Mani inanışında rastlanan nur və İşıq Bakirəsidir” [Banarlı, 1987: 29].

“Köç” dastanı uyğurların musiqi anlayışları haqqında da bilgi verməkdədir. Qutsal övladların doğulması üçün ağacın üzərinə aylarla işıq seli düşdüyü kimi oradan gözəl musiqi səsləri duyulur. Xalq fəlakətə düşəndə də ilahi səslər onlara köçməyi məsləhət bilir. Quşlar, heyvanlar öz dillərində ağlayır. “Köç! Köç!” deyən ilahi səslər bu insanları bütün yolboyu istiqamətləndirir, təhlükəsiz yerə aparıb çıxarır.

Xatırladaq ki, 981-ci ildə Uyğur elinə gələn elçi Vanq Yen Te burada şəhərlər və kəndlər görmüşdü. O, Çin elçisi idi və uyğurların onu at üzərində musiqi ilə qarşıladığını öz səyahətnaməsində qeyd etmişdir [Tekin,1968:76]. Bəzi mənbələr uyğurların yüze, bəziləri isə yetmişə yaxın nəğmə çaldıqlarını bildirməkdədir [Vural, 2013:26]. Dövrümüzə qədər gələn miniatürlərə əsasən uyğurlarda ansambllın olduğunu belə müəyyənləşdirmək mümkündür. Vural Feyzan Gövhər onları şərh edərkən belə bir nəticəyə gəlir: “Miniatürdə yer alan bu qrup geyindiklərindən anlaşıldığı kimi, saray musiqiçiləridir” [Vural, 2013:27]. Lakin xalq arasında olan musiqiçilərlə bağlı miniatürlər də vardır ki, onlar həm folklorşünaslar, həm də musiqiçilərin əski dövrlərlə bağlı təhlillər aparması üçün dəyərli bir mənbədir.

Nəticə. Qeyd edək ki, türklər daha çox köçəri həyat sürən toplum olduğu bir çox mənbələrdə qeyd olunmuşdur. “Köç” dastanında isə onlarda şəhərsalma mədəniyyəti olduğunu da görə bilərik – Uyğurlar Beşbalığın yerləşdiyi torpaqda dayanır, orada beş məhəllə (beş şəhər) salırlar.

Uyğur xalqı ən çətin həyat şərtləri içərisində yaradıcılıq ənənələrini davam etdirərək, “Əmir Goroğlu”, “Çin Tömür Batır”, “Tahir və Zöhrə”, “Aşiq Qərib”, “Huyrlukqa və Hemracan”, “Şah Adilxan” və s. kimi dastanları bu gün də sevə-sevə yaşatmaqdadır.

Bir maraqlı məsələ diqqəti cəlb edir. Professor Erol Güngör “Tarixdə türklər” adlı monoqrafiyasında ümumtürk tarixində uyğur kultüründən bəhs edərkən yazır: “İslamdan öncəki türk tarixində mədəniyyət əsərləri baxımından ən zəngin dönmə uyğur çağı olduğu üçün Türkiyə Cümhuriyyəti zamanında “mədəniyyət” kəlməsi yerinə “uyğur” adının yanlış şəkli olan “uyğar” sözündən “uyğarlıq” deyərək bir kəlmə uydurmuşlar. Bu gün bəzilərinin “mədəniyyət” yerinə işlətdiyi “uyğarlıq”

sözünün əsli budur” [Güngör, 1989: 44]. Uyğurların qədim mədəniyyətinin ölçüsünü təsəvvür etmək baxımından bundan gözəl bir mülahizə düşünmək çətinidir.

Qədim uyğur mədəniyyətinin, folklorunun və ədəbiyyatının geniş araşdırılmasına bu gün də ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

- Abdulla, Bəhlul (1999). “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetikası, Bakı: Elm, 224 s.
- Abdulkerim, Mehmet (2006). Uyğur halk destanları (doktora tezi), İzmir: 870 s. (əlavələrlə birlikdə)
- Annemarie, von Gabain (2019). Türkoloji makaleleri (derleyen: Yusuf Gedikli), İstanbul: Post Yayınevi, 266 s.
- Banarlı, Nihad Sami (1987). Resimli türk edebiyatı tarihi, I c., İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 634 s.
- Caferoğlu, Ahmet (1983). Türk kavimleri, Ankara: Türk kültürünü Araştırma Enstitüsü, 96 s.
- Gömeç, Saadettin Yağmur. Uyğur türk dastanlarında tarixi gerçəklər – Itayli.net/uygur-turklerinin-destanlarindaki-tarihi-gercekler.html – internet resurs
- Güngör, Erol (1989). Tarihte türklər, İstanbul: Ötüken, 420 s..
- Johannes, Benzing (1991). Özbek ve yeni uyğur edebiyatı. Türk dünyası edebiyatı. İstanbul: TDAV, s. 85—108
- Казем бек, Мирза (1985). Избранные произведения, Баку: ЭЛМ, 420 стр.
- Kabaklı, Ahmet (1994). Türk edebiyatı, II c., İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı yayınları, 752 s.
- Köprülü, Mehmet Fuat (1986). Türk edebiyatı tarihi, İstanbul, Ötüken, 432 s.
- Qafarlı, Ramazan (2014). Əski türk qəhrəmanlıq eposlarının Çin mənbələrindəki qalıqları, Xalq cəbhəsi, 9 iyul
- Laszlo, Rasonyi (1988). Tarihte türklük (II baskı), Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 420 s.
- Nəbiyev, Azad (2002). Azərbaycan xalq ədəbiyyatı, Bakı: Turan, 640 s.
- Ögel, Bahaeddin (1971). Türk mitolojisi, c., I., Ankara: 658 s.
- Rahman, Abdulkerim (1996). Uyğur folkloru, çeviri Söner Yağın, Erkin Emet, T.C. Kültür bakanlığı, 176 s.
- Şamil, Əli (2011). Uyğur, qaqauz, Quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı, Bakı: Nurlan, 438 s.
- Tarih dergisi (2000). Ankara: Ajans-Türk AŞ
- Tekin, Şinasi (1968). Vanq Yen Tenin seyahetnamesinde anlattıkları. Hayat. Tarih, № 8, s. 75–77.
- Türk dili ve edebiyatı (2001). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi
- Yardımcı, Mehmet, (1999). Destanlar, İzmir, Kayılmaz, 160 s.
- Yardımcı, Mehmet (1999). Başlangıçdan günümüze halk şiiri, aşık şiiri, tekke şiiri, Ankara: Ürün Yayınları, 254 s.
- Vəliyev, Vaqif. (1985) Azərbaycan folkloru, Bakı: Maarif, 416 s.
- Vural, Feyzan Gövher, Vural, Timur (2013). Büyük Uyğur döneminde “Arp” çalğısı, Turan-Sam, cilt 5, sayı 17, Konya: s.25-31

